

**SEYYİD MEHMED EFENDİ (HÂKİM)'NİN
ŞEVKET-İ BUHÂRÎ DÎVÂNİ ŞERHİ***

Bilge KARGA GÖLLÜ¹

ÖZ

XVIII. yüzyıl dîvân şairi ve vak'ânüvisi Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim), Sebk-i Hindî şiirinin önemli temsilcilerinden Şevket-i Buhârî'nin *Dîvân*'ını şerh etmiştir. Şârih'in divan şairi olması Sebk-i Hindî gibi anlaşılması zor bir şiire, şair gözünden bakabilmeyi sağlamıştır. Hâkim'in vak'ânüvis yönü de, verdiği bilgilerin güvenilirliğini artırmıştır. Edinilen bilgilere göre, Şevket-i Buhârî Dîvânı'nı Hâkim'in dışında Edîb, Nüzhet, Vâsîf el-Ledûnî ve Mehmed Murâd Nakşibendî de şerh etmiştir. Bu zamana kadar ise yalnızca Mehmed Murâd Nakşibendî'nin şerhi incelenmiştir.

Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin) başlığını taşıyan çalışmamızda, eser ulaşılabilen altı nüsha ile karşılaştırılarak çeviri yazıya aktarılmış ve çeşitli yönlerden eserin incelenmesine gayret edilmiştir. Şerhin karşılaştırmalı metninin oluşturulması, Şevket-i Buhârî Dîvânı'nın da Latin harflerine çevrilmesini sağlamıştır.

Bu yazıda ise, Hâkim'in *Şerh-i Dîvân-ı Şevket* adlı eseri hakkında bilgi verilmesi ve şerhin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan neticelerin, ilgili araştırmacıların istifadesine sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim), Şevket-i Buhârî, Şerh-i Dîvân-ı Şevket, Sebk-i Hindî, XVII-XVIII. Yüzyıllar

**SEYYİD MEHMED EFENDİ (HAKİM)'S COMMENT ON THE DIVAN
OF SHEVKET-I BUKHARI**

ABSTRACT

The Divan of Shevket-i Bukhari, one of the important representatives of the Sebk-i Hindi poem, was annotated by Seyyid Mehmed Efendi (Hakim) who is an 18th century divan poet and historiographer. The fact that the commentator was poet, led him to look at a poem which is difficult to understand like Sebk-i Hindi. The fact that the commentator was historiographer at the same time increased the credibility of the information he provided. According to our information, except for Hakim, Shevket-i Bukhari's Divan was commented by Edib, Nüzhet, Vasif el-Leduni and Mehmed Murad Nakshibendi. Divan's comments have not been examined yet except for the commentary of Mehmed Murad Nakshibendi. In our work which name is *Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, the text translation was transcribed by comparing the six accessible copies of the work. In addition, the study has been tried to examine the various aspects of the work. The creation of the comparative text, has led to the translation of the Shevket-i Bukhari verse into Latin letters. In this article, it is aimed to give information about the *Şerh-i Divan-ı Şevket*, to present the results of the study to the benefit of the relevant researchers.

Keywords: Seyyid Mehmed Efendi (Hakim), Shevket-i Bukhari, Şerh-i Divan-ı Şevket, Sebk-i Hindi, 17th-18th centuries.

¹ Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bilgekarga2011@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6786-3842

* Bu makale *Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)* başlıklı doktora tezinden yararlanılarak yazılmıştır.

Received/Geliş: 19/03/2019 Accepted/Kabul: 02/04/2019, Conceptual Article/Kavramsal Makale

Cite as/Alıntı: Karga Göllü, B. (2019), "Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'nin Şevket-İ Buhârî Dîvânî Şerhi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 28, sayı 1, s.44-58.

Giriş

Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

Çalışmamıza konu olan metnin şârihi Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim), dîvân şairi olması ve çeşitli konularda eserleri bulunmasına rağmen genellikle vak'ânüvisliğiyle öne çıkmaktadır. Birikimine ve eserlerine bakıldığında, tarihçi olmasının yanı sıra diğer yönleriyle de XVIII. yüzyılın önemli şahsiyetleri arasında gösterilmeyi hak etmektedir.

Şârih'in ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir². Benzeri bir durum *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*'in nüshalarında da dikkati çekmektedir. Şârih, yaygın olarak Hâkim veya Seyyid Mehmed Efendi adıyla anılmaktadır.

Hâkim, İstanbul'da doğmuştur. Doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Seyyid Halil Efendi (Bıçakçı Emir Çelebi)³'nin oğludur. Yanyavî Esad Efendi, Bursalı İsmâil Hakkı Efendi, İsmâil Efendizâde Abdi Efendi gibi ünlü âlimlerden dersler almış, kitâbet icâzetini ise Devhâtü'l-küttâb'ın müellifi Suyolcuzâde Mehmed Necib'den öğrenmiştir (İlgürel, 1997, s. 189). Ayrıca Hâkim meşhur *Târih*'inde, Yanyavî Es'ad Efendi'den 1130/1717-18 yıllarında ders aldığını ifade etmiştir (Güngör, 2014, s. LIX). Şerhinde ise diğer kaynaklarda üstatları arasında adına rastlamadığımız Dervîş Sâdık Efendi adlı bir kişiden pek çok kez bahsetmiştir. Yapılan araştırmalarda kim olduğu hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamasa da, onun Hâkim ile olan yakınlığı, şerh boyunca dikkatlerden kaçmamıştır.

Şârih'in herhangi bir tarikat ile bağlantılı olup olmadığı konusunda araştırmacılar farklı görüşler belirtmişlerdir. Bazı çalışmalar Nakşibendî (İlgürel, 1997, s. 189), Gülşenî tarikatından (Mehmed Cemâleddin, 2003, s. 60) olabileceğini iddia ederlerken, Halvetîlikten de şiirlerinde övgüyle bahsettiği üzerinde durulmuştur (Çakırcı, 2006, s. 15). Bunun yanında şiirlerinde görülen Bektâşîlik, Halvetîlik ve Mevlevîlik övgülerinin sempatiden öteye geçemediği dile getirilmiştir (Poyraz, 2008, s. 15). *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*'te tarikata bağlılığını gösteren herhangi bir işarete ise rastlanmamıştır. Ancak Hâkim'in genellikle alıntılarını Abdülkâdir Geylânî'den yapması Kâdirîliğe ilgisi olabileceğini düşündürmektedir.

Hâkim, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Bir süre Sadâret Mektûbî Kalemî'nde görev yapmıştır. Önce hâcegân sınıfına geçmiş, ardından da silâhdar kâtibi olmuştur. 1 Receb 1166 (4 Mayıs 1753)'da İzzî Süleyman Efendi'nin yerine vak'ânüvisliğe getirilmiş, bu görevi 1 Receb 1180 (3 Aralık 1766) tarihine kadar 13 yıl devam ettirmiştir. 1753'te haslar mukâtaacısı, 1759'da cebeciler kâtibi, Nisan 1763'te maliye tezkirecisi tayin edilmiş, 1766'da ikinci defa cebeciler kâtipliğine getirilmiş, son görevi ise küçük rûznâmecilik olmuştur (İlgürel, 1997, s. 189).

Şârih'in ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Ancak *Târih*'i üzerine yapılan çalışmada tereke kaydının sonunda 3 Cumâdelâhîre 1184/24 Eylül 1770

² Seyyid Mehmed Efendi ile ilgili bilgi veren kaynaklarda müellifin ismi Hâkim Mehmed Efendi (Mehmed Süreyya, 1971, s. 101), Hâkim (Şemsettin Sâmî, 1996, s. 1915; Erdem, 1994, s. 67), Seyyid Mehmed Hâkim Efendi (Mehmet Nâil Tuman, 2001, s. 179), Hâkim Seyyid Mehmed Efendi (Bursalı Mehmed Tahir, h. 1333, s. 142), Hâkim (Seyyid Mehmed Efendi) (Oğraş, 2001, s. 154), Seyyid Muhammed Hâkim (Erdoğan, 2003, s. 251), Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) (Poyraz, 2008, s. ii) olarak anılmıştır.

³ Ailesi ile ilgili geniş bilgi için bk.: Güngör, T. (2014). *Vak'ânüvis Hâkim Efendi Tarihi (Metin-Tahlil)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

tarihinin yazılı olduğu görülerek ölüm tarihi netleştirilmiştir (Güngör, 2014, s. LXV-LXVI).

Daha çok vak'ânüvisliği ile tanınan Hâkim şiir ve inşâda da başarılıdır (Erdem, 1994, s. 68). Arapça ve Farsça'yı iyi derecede bilmekle birlikte tarihler düşürmesiyle öne çıkmıştır. Özellikle Marmara Denizi'nin buz tutması hakkında yazdığı bir tarih beytiyle meşhur olmuştur⁴. Buna rağmen XVIII. yüzyılın önde gelen şairleri arasında yer almayı başaramamıştır. Oysaki Hâkim, *Dîvân*'ında kendini şiir vadisinde dönemin Rüstem'i olarak gördüğünü ve şiirlerini çağdaşı olan güçlü şairlerle kıyasladığında farklı bir tarzı olduğunu ifade etmiştir. Hatta şiirine nazire dahi yazılamayacağını söylemiştir (Poyraz, 2008, s. 26-27). Hâkim, yaşadığı dönemde bazı şairlere mahlas da vermiştir. Mahlasın ya kişinin kendisi ya da bir üstat tarafından verildiği göz önüne alındığında, onun XVIII. yüzyıl şairleri arasında zikredilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Pek çok ilme vakıf olduğu görülen Hâkim'in eserleri çeşitlilik göstermektedir. *Dîvân*'ı, *Târîh*'i ve *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*'i dışında *Mi'râciye* (Erdoğan, 2009), *Rûhî-i Bağdâdî*'nin *Terkîb-i Bend*'ine bir *nazîre* (İÜ Ktp., İbnülemin, no: 3352, vr. 100b-105a), *Nazîre-i Hilye-i Hâkânî* (Erdoğan, 2007), *Risâle fî Tahkîki't-Tıbbî't-Tâmm* (Erdoğan, 2003)⁵, *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ* (Kızılabdullah, 2004), *Acâibü'l-ahbâr fî ahbârî seyyidi'l-ahyâr, el-Müntecib, Kavâidü'l-Fürsî, Siyer-i Kebîr, Şurûh-ı Hamriyye-i Fâriziyye, Tanzîr-i Lemehât, Tanzîr-i Riyâziyyât, Terâcim-i Erbâb-ı Tecelliyât, Resâ'il-i Nefîse-i Nefsiyye, Şurûh-ı Ebyât-ı Gülşen-i Râz, Risâle-i Ka'biyye, Risâletü's-şevk, Redd-i İtirâzât-ı Şeyh-i Ekber, Şerh-i Ebyât-ı Ma'nevî-i Gülşenî, Şerh-i Istilâhât-ı Rûşenî ve Şerh-i Ebyât-ı Mesnevî* (Güngör, 2014) isimli eserleri bulunmaktadır.

1. Şerh-i Dîvân-ı Şevket Adlı Eserin Nüshaları ve Muhtevâsı

Hâkim'in eserlerinden *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*, *Sebk-i Hindî*'nin önemli temsilcilerinden *Şevket-i Buhârî*⁶'nin bilinen tek eserinin şerhidir. Pek çok nüshası olan *Şevket-i Buhârî* *Dîvân*'ına (Milâni, 1961, s. 18-28) Hâkim'in eseri dışında başka şerhler de kaleme alınmıştır⁷.

Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'nin *Şerh-i Dîvân-ı Şevket* isimli eserinin, bilinen dokuz nüshası vardır. Ancak, bunlardan birinin ona ait olmadığı görülmüş, diğer ikisinin ise kayıtlı olduğu yerlerde bulunmadığı fark edilmiştir.

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Koleksiyonu (34 Ae 211, 435 varak, 25 satır, talik), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (NEKTY03394, 328 varak, 23 satır, talik), Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi (43 Va 1172, 369 varak, 31

⁴ Buz üstünden bir kimse geldi didi târîhin/Deniz altmış sekizde tondu bendeniz geçdüm (Mehmed Süreyyâ, 1971, s. 101-102).

⁵ Bu eserin, emin olmamakla birlikte *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*'in müellifi Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'ye ait olduğunu düşünüyoruz.

⁶ Geniş bilgi için bk.: Milâni, A. (1961). *Şevket-i Buhârî Hayatı ve Divân'ından Seçmeler*. İstanbul: Küçükkayın Matbaası; Şafak, T. (1386). *Tashih-i İntikâdî-i Dîvân-ı Şevket-i Buhârî*, Dânişgâh-ı Tahran, Dânişgede-i Edebiyyât u 'Ulûm-ı İnsânî, Pâyân-nâme-i Doktora, Tahran; Şemisâ, S. (1382). *Dîvân-ı Şevket-i Buhârî*. Tahran; Şeyh Muhammed 'Alî Hazîn. (1334). *Tezkire-i Hazîn*. İsfahân: Ez-intişârât-ı kitâb-fürûşî; Mirzâ Muhammed Tâhir Nasr Âbâdî-i İsfahânî. (1317). *Tezkire-i Nasr Âbâdî*. Tahran.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk.: Başçetin, M. Y. (2014). *Şerh-i Kasâ'id-i Mevlânâ Şevket ve Sistematiik Şerh Sözlüğü* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara; Karga Göllü, Bilge (2018), *Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Adana.

satır, nesih) nüshalarının Şevket-i Buhârî Dîvânı'nın tamamına yapılan şerhi içine aldığı dikkati çekmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Dârü'l-mesnevî Koleksiyonu (433, 139 varak, 17 satır, ta'lik) nüshasının bazı gazel ve kasideleri içeren eksik bir yapıda olduğu, Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi Koleksiyonu (000715, 115 varak, 19 satır) ve Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları nüshalarının ise (T. Y. 7, 150, 14-19 satır, nesta'lik) yalnızca kasideleri içerdiği anlaşılmıştır.

Nüshaların ön okumasının ardından Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi nüshasının diğerlerine göre daha tertipli ve hacimli olduğu gözlenmiştir. Özellikle temmet kaydında yer alan bilgiler, eseri diğer beş nüshadan ayrı değerlendirmek gerektiğini göstermiştir. 'Abdullâh bin Muhammed e's-Şehrî bi-Trabzonî'nin 18 Muharrem 1177'de eseri Hâkim'in müsveddesinden kaleme aldığı⁸ ve öğrencisi olduğunu belirten ifadeler (V-369b)⁹ ana nüsha olarak Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi nüshasının esas alınmasını gerektirmiştir.

Beş nüsha ile karşılaştırılarak müellif hattına en yakın metne ulaşılmaya gayret edilen çalışmada, gerek Hâkim gerekse Şevket-i Buhârî ile ilgili farklı bilgiler de elde edilmiştir¹⁰.

XVII. yüzyılın önemli şairlerinden ve Sebk-i Hindî'nin temsilcilerinden Şevket-i Buhârî'ye ait 9 kaside, 575 gazel, 132 nazm, 13 rubâî, 57 müfred, 9 kıta, 67 matla' ve 1 tarih beytinin şerh edildiği eser, Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'nin Farsça ve Arapça'ya olan hâkimiyetini, dili kullanmadaki ustalığını, bilgi birikimini ve şâirliğini göstermesi yönüyle değerlidir.

2. Eserin Yazılma Nedeni

Hâkim, eserine geleneğe uygun olarak besmele ile başlamış, Allâh'a hamd ve Hz. Muhammed'e salât u selâmdan sonra sözü şiir ve şaire getirmiştir.

Eserin yazılma nedenine geçmeden önce genç şairlerin bir arada olduğu, çalgıların çalındığı bir gecenin tasvirini yapmıştır. Sözü edilen mecliste bulunanların bir kısmının ona Şevket-i Buhârî'nin şiirlerini şerh etmesi için ısrar ettiklerini; ancak kendisinin, bu durum karşısında çekingen davrandığını, yine de Şevket'in bal gibi tatlı olan şiirlerinin şerhine heveslendiğini belirtmiştir. Yanındakilerin bir kısmının onu desteklediğini, bazılarının da isteğini kırdığını ve bu şerhi yapamayacağına dair şüphelerinin olduğunu anlaması üzerine şerhe başladığını dile getirmiştir.

Şevket-i Buhârî Dîvânı'nı mükemmel bir eser olarak gören Hâkim, şerhi yaparken mazmunların özüne ve nüktelere işaret edilmekten öteye gidilmediğini söyleyerek eseri yazarken izlediği yolu da burada vurgulamıştır.

Hâkim'in daha sonra verdiği bilgilerden ise Şevket-i Buhârî Dîvânı'nın I. Mahmûd¹¹'un emriyle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Arapça olan bu cümlelerin

⁸ Nüsha seçercesinin oluşturulmasında dikkat edilen hususlar için bk.: Köksal, M. F. (2012). *Eski Türk Edebiyatında Tenkit ve Teori*. İstanbul: Kesit.

⁹ Yapılan alıntılarının tamamı, çalışmamıza esas olan Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi nüshasına aittir.

¹⁰ Geniş bilgi için bk.: Karga Göllü, Bilge (2018), *Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Adana.

¹¹ I. Mahmûd otuz beş yaşında hükümdar olmuştur (1143 h./1730 m.). Tahta çıktığında olgun bir yaştadır. Ayrıca yeniliğe açık ve sanata, edebiyata, musikiye de meraklı olup Sebkaî mahlasıyla manzumeleri bulunmaktadır. 28 Safer 1168 (13 Aralık 1754)'de vefat etmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 331-336).

çevirisi şu şekildedir: "İşte bu, sultan Mustafa'nın oğlu sultan Gazi Mahmud Hân'ın emriyle merhum Buharalı Şevket'in divanı üzerine yazmış olduğum kelimelerdir. Allâh'ın hoşnutluğu ve rahmeti o ikisinin üzerine olsun" (2b/8-9). Bu bilgi, *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*'in sadece Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi ve Nâdir Eserler Kütüphanesi nüshalarında yer almaktadır.

Buradan hareketle Hâkim'in Şevket-i Buhârî Dîvânı'nı şerh etmeye yönelik bir isteğinin olduğunu, arkadaş çevresinde dahi bunun dile getirildiğini, Sultan I. Mahmûd'un emriyle de şerhe başlandığını düşünebiliriz. I. Mahmûd'un Hâkim'den böyle bir istekte bulunması ise Şevket'in şiirlerinin saray tarafından sevildiğini ve anlaşılacak istendiğini göstermesinin yanında, Hâkim'in bilgi birikimine ve I. Mahmûd'un Farsçaya merakına işaret etmektedir. Sultan I. Mahmûd'un 1730-1754 yılları arasında tahtta kaldığı bilindiğinden, bu bilgiler eserin kaleme alındığı tarih hakkında da ipucu vermektedir.

3. Şerhten Elde Edilen İtikada ve Sosyal Hayata Ait Bilgiler

Sadece anlaşılamayan yerlere odaklanılacağı ve bu doğrultuda mazmunlara, nüktelere işaret edilip teferruata girilmeyeceği eserin girişinde vurgulanmıştır (2a/11). Sözü edilen konuya uygun olarak çoğu yerde de uzun açıklamalara gidilmemiştir. Buna rağmen şerh sırasında döneme ışık tutan pek çok bilgiye yer verildiği gözlenmiştir.

Dinî konuların genellikle okuyucu tarafından bilindiği düşünüldüğünden, dinî bilgilerin daha az açıklandığı dikkati çekmiştir. Hz. İsa'nın üzerinde bulunan iğne nedeniyle dördüncü kattan ileriye gidememesi ve bunun şairlerce "tecrîd" ve "teferrüd" anlamlarında kullanılması (144b/30-31, 145a/1, 230a/25-26-27), bir zamanlar Rafizîlerin, İmâm-ı Hasan-ı Askerî hazretlerine uygunsuz sözler söylemeleri (14b/20-21-22-23), Me'mûn'un İmâm-ı Rızâ'yı bir cuma günü veliaht tayin etmesi (7a/19-24), İmâm-ı Rızâ'nın Horasan'da arslan nakışı olan bir yastığa dokunmasıyla arslanın canlanması ve Me'mûn'un kendinden geçmesi (10a/18-28) gibi eski kültüre ait bazı yaygın inançlara yer verilmiştir.

Eserde bayram sabahları kadın ve çocukların elleriyle ayaklarına kına yakmaları (75b/25-26-27), yas tutanların siyah elbise tercih etmeleri (260a/15), "mûm-ı âyîne" isimli mumun yatak odaları için aydınlatma unsuru olarak kullanılması (57a/28-29-30), gerdek gecelerinde fanuslara kırmızı bir kumaş geçirilmesi (36b/14-15) gibi âdetlerin yanında; divane olan kişilerin akarsuya bakarsa ona iyi geleceği (130b/2), iki kulak aynı anda kapatılırsa Kevser suyunun sesinin işitilebileceği (59a/2-3), ayakkabının diğer yüzüne bir tılsım yazılıp ateşe atıldığında ne istenirse olacağı (345a/2-3-4), yeni doğan çocukların göbekleri birlikte kesilirse huy ve yaradılıştaki birbirlerine benzedikleri (6b/8-9-10-11) hakkında sosyal hayata dair inanç ve âdetlere de yer verilmiştir.

Hâkim, akik taşının ağızdaki kuruluşu gidermesi (163a/23-24), başa sıklıkla vurulduğunda kulak perdesinde delikler oluşması (321b/17-18-19-20), baş dönmesiyle kendini gösteren "devvâr" hastalığı (73b/18-19-20) konularında yeri geldiğinde açıklamalar da yapmıştır. Eserdeki tıbbî bilgiler aynı zamanda halk hekimliği konusunda dönemin farklı uygulamalarını göstermektedir.

Divan şiirinde çoğunlukla karşılaşılan mekânlardan biri de içki meclisleridir. Şârih, meclislerle ilgili farklı bir kavramla veya bağdaştırmayla karşılaştığında, açıklama gereği duymuş ve dönemin meclislerine ışık tutmuştur. Mesela "Câm-ı

Cemşid" adı verilen kadehin üzerinde üç çizgi bulunduğuna, çizgilerden her birinin sarhoşluğun derecesini gösterdiğine (317b/26-27), içki içenlerin meze olarak genellikle fındık ve fıstığı tercih ettiklerine (83b/20-21-22) ilişkin bilgiler paylaşılmıştır. Ayrıca hesap defterlerinde kişilerin isimlerine küçük halka şeklinde bir işaret konulduğu (230a/31, 230b/1), insanların kabaktan "kedû-yı nergîs" adı verilen bir sürahi yaptıkları (116a/16-17), okçulukta aynaya veya cama ok geçirilerek talim yapıldığı (127b/23-24-25), aynanın pasının giderilmesi için toz ve kül kullanıldığı (303a/28-29), meyvelerin kurutularak saklandığı (52a/5-6) da eserden dönemle ilgili öğrenilen bilgiler arasındadır.

Giyim-kuşam ve süslenmeye dair açıklamalar ise, şerh edilen eserin Farsça kaleme alınmış olması ve İran coğrafyasına hitap etmesi nedenleriyle daha çok İranlı kadınlarla ilgilidir. Buna karşılık, eserin sadece bir yerinde Anadoludaki kadınların keten elbiseler tercih ettiği (283a/11) söylenerek İran'ın dışına çıkmıştır.

Çin (126b/29-30-31), Hindistan (81a/1-2-3-4-5), İsfahan (110b/8-9-10), Kâbil (302a/29-30-31, 302b/1-9), Nişâbûr (214b/2-3), Şirâz (296a/1-2-3-4) Şârih'in en fazla üzerinde durduğu şehir ve ülkelerdendir. Bâbü'r Hükümdarı Ekber Şâh ve oğlu Gevher Şâh (299a/9-10-11-12), Felâtûn (137a/1-7), Ferhâd (340a/30-31, 340b/1), Hızır ve İskender (341a/9-16), Kârûn (269b/25-26), Seyfû'd-devle el-Hamdânî¹² (292a/26-31) hakkında bilgi verilen tarihî şahsiyetler arasında söylenebilir.

Hâkim'in dönemle ilgili bazı eleştirileri de bulunmaktadır. Hâkim'e göre zenginler yedikçe şişmekte ve halkı korkutmaktan başka bir işe yaramamaktadırlar (357b/19-20-21-22). Bazıları ise giyim-kuşamı itibar için bir aracı olarak görmektedirler (82a/18-19). Bu eleştirilerin yanı sıra eserde devrin geçerli görgü ve adap kurallarından da bahsedilmiştir. Gelen misafire ikramda bulunma ve eski misafiri yüksek bir yere oturtmanın tevazu işareti olması (109b/10-11), bugün de olduğu gibi biri geldiğinde ayağa kalkmanın alçak gönüllülüğe işaret ettiği (134b/2-3) belirtilmiştir.

4. Şerh Metodu

Hâkim'in şerhinde izlediği metot, aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir.

a) Açıklama İbareleri

Hâkim "öyle yâ (93b/6), şüphe yok (156b/29), vâkı'â (228b/11), gerçek bu (263b/23)" gibi destekleyici kelimeler kullanarak açıklamalarına mantıksal bir zemin hazırlamıştır. Be-reng-i şîr-mestest ez-safâ-yı 'ârîzet sahrâ

Ki Mecnûn-râ **habâb**-ı eşk **püşt-i çeşm**-i Leylâ şud (228b/9-10)

Ferheng-nâme-i Şi'rî'de "şîr-mest" şöyle açıklanmıştır: "Hali yerinde, semiz; kuzu, keçi veya ceylanların, anne sütü emmeleri sonucunda semiz olmalarına şîr-mest denir" (Afifi, 1376, C.II, s. 1694). Bu doğrultuda beyit, "Yanağının aydınlığından/parlaklığından sahra semiz/hoş göründü. Böylece Mecnun için gözyaşı kabarcığı, Leyla'nın gözünün arkası olmuştur" şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilir.

¹² 17 Zilhicce 303 (22 Haziran 916) tarihinde Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Hamdânî hanedanının kurucusu Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın oğludur. Cömert, asalet sahibi ve cesur olan Seyfû'd-devle, aynı zamanda şair ve ediptir. Pek çok şair, edip ve düşünürü himayesine almış, Halep'te güçlü bir emirlik kurmuş, Bizans ile uzun yıllar mücadele etmiştir. Cihada giderken üzerinde biriken toz ve toprağın bir kerpiç haline getirilip mezarının başına konmasını vasiyet etmiştir (Özaydın, 2009, s. 35-36).

Yukarıdaki beytin şerhinde göz arkasının “habâb”la ilişkilendirilmesi açıklanırken, gerçekten de gözün arkasının bir kabarcığa benzediği “Vâkı’â püşt-i dîde habâb gibi olur” (228b/11) şeklinde açıklanmıştır.

b) Yorumlama

Şârih’in, anlaşılacağına düşündüğü yerlerde hiçbir yorumda bulunmadığı bilinmektedir. “Anlaşılabilirlik” bilgi birikimiyle ilgili olduğundan, yorumlanan yerler bu dönem okuyucusunun anlamada zorluk yaşadığı konuları ortaya çıkarması yönüyle de merak uyandırıcıdır.

Hâkim, bazen beyti birden fazla anlama gelecek şekilde yorumlamıştır. Böyle durumlarda çoğu zaman uygun olan anlamın okuyucu tarafından seçilmesini istemiştir (6b/28-29-30).

Güzeşt bes ki berây-ı tu Şevket ez-dü cihân

Ne-bûd meyl-i külâheş serî be-tâc ne-dâşt (192b/2-3)

“Şevket, senin için, külâha meyl etmeyip başına taç takmayacak kadar iki cihandan geçti” biçiminde çevirisi yapılabilen beytin ikinci mısraı “Külâha meyli yoktu, onun için taca baş vermedi” ve “Taç koyacak başı yoktu” anlamlarında yorumlanmıştır (192b/4-5-6).

Şârih’in yorumlarının büyük bir bölümünü de beğenileri oluşturmaktadır. Bu cümleler bazen “Beyt rengînest” (265b/23) örneğinde olduğu gibi tamamen Farsça ifade edilmiştir: “Hayli rengîn beytdür” (96a/23), “Bunda meziyyet ziyâdedür” (103a/25), “Rengîn matla’dur” (109b/25), “Püşt-i çeşminde hâl-i siyâhı olan tâzeye bundan a’lâ mazmûn olmaz” (133a/20-21), “Bu beyt beh beh âferîne deger” (245b/3), “Bu beytine söz olmaz” (263b/26), “Mâşâ’allâhu Ta’âlâ ne güzel görüştür” (265b/26).

Beyitlerde gördüğü kimi eksik durumları gidermeye gayret eden Hâkim, anlam ve bağlama uygun düşen kelime önerilerinde de bulunmuştur:

Hevâ-yı ‘âlem-i âbî kon ez-gam pâk kon hod-râ

Gubâr-ı âteşîn şev şu’le-i idrâk kon hod-râ (86b/11-12)

“Su âleminin heveslisi ol gamdan kendini temizle; ateşli toz ol kendini anlayış alevi kıl” şeklinde anlam verilebilecek beyitte “gubâr-ı âteşîn şev” cümlecığının anlamsal olarak beyte uygun düşmediği üzerinde durulmuştur. Bunun karşılığında “kadeh” anlamına geldiği belirtilen “ayâr” kelimesi önerilmiştir (86b/15-16).

c) Göndermede Bulunma

Tekrarların aza indirilmesi, açıklamaların sağlamaştırılması, merak uyandırıcı hâle getirilmesi vb. nedenlerle Şârih, göndermelere başvurabilmektedir. Hâkim’in tekrarlardan kurtulabilmek için metin içi göndermeler yaptığı: “Beyt-i evvele cevâb-güne” (27b/14), “Mahallinde istişhâdıyla beyân olunmuşdur” (69b/2), “Kasidede bir beyt şerhinde mürûr eyledi” (76a/20-21), “Beyt-i sâlıfî te’yîd iderek” (96b/2), “Defâ’atle mürûr itmişidi” (127a/9-10), “Tafsîli mâ-tekaddemde mürûr itmişidi” (127b/5-6), “Nemed kirâren mirârâ mürûr eyledi” (203a/27-28) cümlelerinden anlaşılmaktadır.

Şiirleri daha iyi açıklayabilmek, verdiği bilgilere dayanak oluşturmak için şerh, tıp ve tarih kitaplarına başvurduğu anlaşılın Hâkim, Ali Şir Nevâyî, Bâkî, Fuzûlî, Arpaemizâde Sâmi, Hâfız-ı Şîrâzî, Hâkânî, Örfî, Rûdekî, Sa’dî-i Şîrâzî, Sâ’ib-i Tebrîzî, Selmân-ı Sa’vecî, İbnü’l-Fârız ve Ma’arrî gibi ünlü Türk, Fars ve Arap şairlerin şiirlerine şerhinde yer vermiştir.

Şârih'in eserde verdiği bilgilerden Şevket-i Buhârî Dîvânı'nın birçok nüshasını elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Şârih, eseri şerh ederken farklı nüshalara da göndermeler yapmış ve açıklamalarının çok anlamlılık kazanmasını sağlamıştır.

Çun pertev-i mehtâb ki der-perde **nihânest**

Âmihte başed şeb-i mâ bâ-seher-i mâ (81b/13-14)

"Mehtâbın ışığı perdede gizli olduğundan bizim gecemizle seherimiz karışmıştır" şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilecek beyitte, farklı bir nüshaya dayanılarak ilk mısraın "Çun pertev-i mehtâb ki der-perde-i şâmešt" biçiminde olması gerektiği ileri sürülmüştür (81b/18-19).

Genellikle âyet ve hadislerle de açıklamalarını desteklemeye çalıştığı görülen Şârih, metnin anlaşılabilirliğini kolaylaştırmıştır¹³. Bazı yerlerde ise latîfe ve hikâyeleri şahit gösterdiği dikkati çekmiştir (109b/29-30-31, 110a/1).

d) Örnekleme

Hâkim'in örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışması, anlaşılmayan kelimelerin farklı kullanımlarını göstermekle birlikte kavramayı çabuklaştırmaktadır. Hâkim "sebz" kelimesinin kullanımlarına dikkati çekerken "Çehre-sebz hatt-sebz şemşîr-i sebzâ-reng ..." (109a/27-28-29) gibi sözcükle ilgili değişik örnekler vermiştir. Aşağıdaki beyitte ise "aynanın düzgün göstermesi" durumunu açıklamak için farklı bir örneğe başvurulmuştur:

Ne-bûd zi-nakş-ı bâtil endîşe pâk-bîn-râ

Âyine râst h'âned 'aks-i hat-ı nigîn-râ (117b/6-7)

(Batıl nakıştan temiz görene düşünce olmaz; yüzüğün çizgisinin aksini ayna doğru okur)

Aynaya tutulan herhangi bir yazının ters görünmesi durumunu örnekleme için Şârih, 666 sayısının aynada 222 olarak görüldüğünü söyleyerek beyti açıklamıştır (117b/11-12). Bilindiği gibi 666 sayısının Arap harfli yazılışı "٦٦٦", aynaya tutulduğunda 222 "٢٢٢" şeklinde görünmektedir.

e) Soru Sorma

Soru sorma ve cevap bekleme yöntemi, şerhin öğretici nitelikte olduğunu göstermektedir. Ayrıca anlaşılması güç konuların aktarımında bir anlatım özelliği olarak değerlendirilmelidir (Ceylan, 2000, s. 437).

Eserde birçok defa örneklemeye başvurularak okuyucuyla iletişime geçilmiştir. Böylelikle konunun muhatabı zinde tutulmuş, şairlerin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. "Yazılmamış nâmemizün cevâbını bize kim getirür?" (88b/19-20), "Ya'nî eger nazar iki kat olursa dahî bî-basîret için ne fâ'ide?" (89a/10), "Kim i'timâd ider?" (107b/15), "Kânûn-ı erhâmnda puhte olduktan sonra Tobhâne somunu olacak degil â?" (259a/22-23), "Bîhûde yire katîfe çiçeklerinden revgan çekmege ne hâcet?" (336b/24-25) şeklindeki soru cümlelerinin yanı sıra en fazla "görmez misin?" soru ifadesinin kullanıldığı fark edilmiştir. Ayrıca bu sorunun "görmez misiz?" şekliyle de karşılaşılmıştır (268b/7; 281a/22-23)¹⁴.

¹³ *Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)* başlıklı doktora tezinde Ayet, Hadis ve Arapça ibareler dizini oluşturulduğundan burada yer verilmemiştir.

¹⁴ Daha çok XVI. ve XVII. yüzyılda ikili kullanımının görüldüğü bu kişi çekiminin, XVIII-XX. yüzyıl metinlerinde "-siniz" şekline dönüştüğü görülür. XVIII. yüzyıla ait bu metinde Hâkim'in arkaik olarak "siz" şekline de yer verdiği anlaşılmaktadır (Tulum, 2009, s. 373).

Metindeki okuyucuyu yönlendiren sorular, konunun düşündürülmesi amacıyla hizmet etmiştir. “Mülâhaza buyurıla” (30b/9-10), “Ebr hem ta’birinde olan letâfet hafî buyurulmaya” (67b/3), “Bundan hâli kıyâs oluna” (100a/8), “Nüktesi hafî buyurulmaya” (212a/21); “Oluruyla anlamak gerek” (261a/4-5), “Tedkik buyurıla” (320b/1) gibi ifadeler, eserdeki düşünmeye sevk eden cümlelere örnek gösterilebilir.

f) Eleştiri

Şevket-i Buhârî'nin bazı hayalleri hurafe olarak değerlendirilerek eserin birkaç yerinde eleştirilmiştir. Şaire yönelik eleştiriler, Şevket-i Buhârî'nin hayal dünyasının edebî anlamda yorumlanmadığını, sanatsal düşüncenin kenara itildiğini düşündürmüştür.

Dîn zi-men geşt cüdâ ez-destet

Büt-perestem be-Hudâ ez-destet (199b/20-21)

"Din senden dolayı elimden gitti, Allâh hakkı için ben senin yüzünden put-perestim" şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilen bu beytiyle Şevket-i Buhârî, bir mazmun için hezeyana düştüğü yönünde eleştirilmiş ve Allâh'ın affı dilenmiştir (199b/22-25). İslam dinine ait kutsal değerlerle ilgili yapılan sanatlara ise daha da sert tepki gösterilmiştir:

Ez-âb u reng-i hüsn-i sanem âb u hâk-i mâst

Sad-Ka'beest halka-be-gûş kinişt-i mâ (112b/10-11)

"Bizim su ve toprağımız sevgilinin güzelliğinin su ve rengindedir; yüz Ka'be bizim ateşperest mabedimizin kölesidir" olarak çevrilebilecek beyitte Hâkim, Şevket-i Buhârî'nin yanılığa düştüğünü ve hurafelerini yine dillendirmeye başladığını söylemiştir (112b/12-13-14). Eserin bazı yerlerinde de bunun gibi sözlerden sakınılması gerektiğini belirtmiştir (349a/13-14-15).

g) Tercüme Etme

Mukaddimede verilen bilgilere göre şerh boyunca ayrıntılara girmekten kaçınılmıştır. Şârih'in dikkat ettiği bu durum, "Amaç kastedilenin açıklanması ise ifade edilenin özü yeterlidir; ayrıntılar üzerinde durmaya ne gerek var" şeklinde çevirisi yapılabilecek şu beyitle de ifade edilmiştir:

Garaz ifâ-yı maksûd ise besdür zübde-i takrîr

Tefâsîl-i mahall üzre ne hâcet eylemek tahrîr (2a/9-10-11)

Şârih, önce beytin çevirisini yapmış, genellikle tamamını esas almıştır. Az olmakla birlikte beyti mısra mısra ele aldığı da görülmüştür. Hatta Şârih, bazen herhangi bir açıklamaya da gerek duymamıştır:

Çend kâhil-kademihâ Şevket

Nice bir kâhil-kademlikler ya'nî tekâsül ve tevânî

Hûn hored âbilehâ ez-destet

Senün elünden âbileler kan yudar (200a/2-3-4-5)

Eserin birkaç yerinde manzum tercüme yapılmıştır. Manzum tercümelerde mütercimlerin ana metnin vezinlerini korudukları ve alışkın oldukları vezindeki şiirleri tercüme etmeye meraklı oldukları bilinmektedir (Yazar, 2014, s. 262). Hâkim de beyitleri neredeyse kelimesi kelimesine tercüme etmiş ve aynı vezinde yazmaya özen göstermiştir:

Şevket-i Buhârî'nin Beyti:

Şu'le-i cevvăle-rengem hâksâret geşteem
Çeşme-i sim-âb-ı magzem bî-karâret geşteem

Hâkim'in Tercümesi:

Şu'le-i cevvăle-rengüm hâksârün olmışum
Çeşme-i sim-âb-ı magzum bî-karârün olmışum (305a/16-19)

Tercüme her ne kadar çeviri anlamına gelse de klasik edebiyatımızda çeviriyi aşan bir durumdur. Özellikle tercümenin çeşitlerinden olan “Genişletilerek Yapılan Çeviriler” (Levend, 1984, s. 80) şerh ile karışmaktadır. Bu tip tercüme yazar, kendini esere bağlı saymayıp önemli gördüğü yerlerde geniş açıklamalara yer vermektedir. Böyle eserler tercüme sınırlarını aşarak çeviri olmaktan uzaklaşmıştır (Levend, 1984, s. 81). Hâkim'in eseri de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Hâkim'in eserin girişinde belirttiği mazmunlara işaret edilmesi ve ayrıntılara girilmemesine dair düşünceleri, çoğu yerde tercümeden öteye gidilememesine neden olmuştur. Bir taraftan tercümenin ötesine geçilememesi, diğer taraftan da anlama yoğunlaşılması, eserin “tercüme ile şerh arasında konumlandırılma” veya “konumlandırılmama” sorununu beraberinde getirmiştir. Tercümenin peşi sıra yorumlar yapılması, anlaşılmasında zorluk bulunan kelimelerin açıklanması, edebî bilgilere, edebî sanatlara işaret edilmesi, hikâyelere, âyet ve hadisler gönderme yapılmış olması da eserin klasik bir şerh özelliği gösterdiğini söylemek için yeterli görünmemektedir.

h) Kelime veya Kelime Gruplarının Anlamına İşaret Etme

Eserde âb (66a/25-26), âb-ı harîr (119b/3-4), 'abîr (234b/11, 320b/11-12), bâdâm (319b/12), cerge (133b/17), çeşm-gîrâ (353b/5-6), dendâne (76a/21), efrûhten (320b/6), fûrû-girift (101b/30), gonçe-i mektûb (150b/28-29-30-31), gül-i mîve (52a/7), hârâ (315a/31), infi'âl (148a/28-29), kedû-yı nergis (116a/17), laht (89b/17), mûm-ı âyîne (90b/8-9, 104a/7-8), nigehbân (73a/17), pâ-yı sebz (288b/10-11-12), sefid-âb (101a/17-18-19), şarâb-ı nîm-res (135a/29-30), teng (109a/16-17), usturlâb (66a/16), vesme (349b/8-9-10-11), zann-ı kabîh (146a/27-28) gibi birçok kelime ve kelime grubunun anlamına işaret edilmiştir.

Bir yandan da Farsça öğretmek amacıyla Farsça kelime ve kelime gruplarının anlamlarının verilmesine dikkat edilmiştir. Bu gerçekleştirilirken ise Hâkim'in genellikle sözcük öbeklerinin anlamını verdiği veya bir kelimenin anlamını Farsça kalıp ifadelerle pekiştirmeye çalıştığı gözlenmiştir. Kalıp ifadelerle başvurulması, aynı zamanda Şârih'in dili yalın halde öğretmekten ziyade söz öbekleriyle kavratmaya çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir. Araştırmalar da bir dilin sözcük öbekleri şeklinde öğrenilmesinin, yalın halde öğrenilmesinden daha etkili olduğunu göstermektedir (Canpolat Taşçı, 2014, s. 86).

Hâkim'in açıklamaya gittiği Farsça kelime, kelime grubu, cümle ve kalıp ifadelerden birkaçı şunlardır: âb gerdîdem (255b/13), be-bâzâr şudîm (315a/20-21), câme be-düş kerd (66a/6-7), dest be-ser-pençe-i fülân zedem (17a/31, 17b/1), ez-fülân çiz hûn cüşed (48a/12-13), fülân bâ-û serî dâred (247a/16), gird-i h'îş geşte (78a/4-5), h'âbânde müjgân şude (106a/3-4), in mi'mâr-ı ter-destîâst (97b/14), medâr-ı û ez-pehlû-yı fülânest (6a/18-19), ne-şineved/sühan-kerden/sühan nâ-kerden (110b/1-2-3), pâ be-ser be-güzâr (252b/30), râz-ı û gül şude (84b/25), sâgar keşid (225a/5), şarâb reside şude/henûz mey ne-reside (144a/ 19-20), tevâned şud (97a/5), vâ kerde mâned (329b/2), zi-pes mî-gerded (252b/9).

ı) Okuma Yanlışlığını Önleme

Genellikle şerhe başlarken verilen okumayı kolaylaştıracak bilgiler, metnin yanlış okunması ve anlaşılmasını engellediği gibi vezin konusunda da yarar sağlamıştır. Bazı yerlerde sözcüklerin esreli veya ötreli okunması gerektiği belirtilmiş (16b/22; 268a/16-17), kelimelerin diğer bir sözcükle tamlama oluşturmadığını göstermek için de “rakîb sükûn ile” (96b/2); “za’f sükûn ile” (96b/8); “be-gayr-ı izâfet-i men” (348b/1) gibi cümlelere yer verilmiştir.

“kerden” (yapmak, etmek) ve “gerdiden” (dönmek, dolaşmak) kelimeleri anlamca farklı olmalarına rağmen, bu sözcüklerin yazım benzerliği nedeniyle şimdiki zaman ile şimdiki zamanın hikâyesi çekimleri birbirine karışabilmektedir. Mesela “mî-gerdem”, “mî-kerdem” okunabilmektedir. “Gerden kâf-ı ‘Acemî ile” (338b/9) örneğinde olduğu gibi, böyle kelimelerin hangi harfle okunması gerektiği söylenerek yanlışlık önlenmeye çalışılmıştır.

5. Eserin Dil ve Anlatım Özellikleri

Genellikle kurallı cümlelerin kullanıldığı eserde bazen devrik cümlelerle de anlatıma ahenk katıldığı ve bu yolla anlaşılabilirliğin kolaylaştırıldığı gözlenmektedir. Yalnız, bu kullanımların çoğunun Farsça beyitlerin tertibine uyularak Türkçeye tercüme edilmeye çalışılmasından kaynaklanmış olabileceği söylenebilir: “Hûn oldı leb-i tasvîr-i bî-rûhâsâ bende reng-i sühan (71b/19-20), “Senün şehd-i handendendür hazân u bahârımız” (124b/17), “Yandık mânend-i şem’ bî-câ. Sûz-ı hicrden yandık” (148b/11) cümlelerinde bu durum dikkati çekmektedir.

Hâkim, edât-ı intihâ (324b/28), edât-ı nefy (153b/6-7), edât-ı ta'accüb ü teksîr (287a/4-5-6), edât-ı ta'cîl (97b/19-20), edât-ı tafdîlî (194a/30-31), emir (52a/11), fâ'il (73b/30-31), fi'l-i mâzî (98b/15), fi'l-i mâzî-i cem'-i muhâtab (64b/2-3), fi'l-i muzârî (98b/15), harf-i şart (274a/28-29), ism-i fâ'il (126a/31), ism-i mef'ûl (274a/28-29), izâfet-i beyâniyye (101b/20), izâfet-i maktûb (236a/6), ki bağlacı (102a/10), mastar (101b/25), mef'ûl (137b/11-12), muhaffef (344b/22-23), muzâf (132a/30-31), münâdâ (230b/4), nehy-i hâzır (237a/20), sıla (205b/23-24), vasf-ı terkîbî (245a/6), yâ-yı hitâb (118a/15-16), yâ-yı vahdet (339b/19-20), zamîr (130b/18) gibi dilbilgisel açıklamalarda bulunarak dil öğrenimine katkı sağlamıştır. Ayrıca îhâm (86a/30-31), irsâl-i mesel (106b/9-10-11), istiâre-i mekniyye (78a/13-14-15), istihâm (89a/14), istihâm-ı inkârî (145a/14-15) (353b/3), kinâye (239a/9, 249b/15), leff ü neşr-i gayr-i mürettep (320a/30-31), leff ü neşr-i mürettep (316b/6), mübalağa (107a/16-17), telmih (71b/12-13-14-15), (7a/25-26, 10a/17-18), tenasüp (130a/19), teşbîh (218a/17-18), tezat (109b/5-6) gibi edebî sanatlar hakkında da yeri geldiğinde bilgi vermiştir.

Şârih'in, beyit açıklamalarında ikilemeler önemli bir yer tutmaktadır. Bu ikilemeler halka halka (31b/4), heyhât heyhât (80a/27, 284a/6), kıt'a kıt'a (351b/29), metîn metîn (5b/21), mısra' mısra' (38a/30), zıfır zıfır (36b/29) Arapça-Arapça kuruluşunda olan ikilemeler; âheste âheste (351b/27), beh beh (245b/3), bend bend (28b/25-26, 121a/20, 154a/24-26-28), beyâbân beyâbân (21b/12), cüdâ cüdâ (222a/2), çâk çâk (113a/24) Farsça-Farsça şeklinde olan ikilemeler; başdan başa (287b/21), bir iki (288a/16), böyle böyle (17a/25, 291a/27), çatık matık (147b/8), çok çok (89a/24, 321b/18), delik delik (272a/14, 284b/2, 298b/12), egri bügri (101a/23), hahhâ hahhâ (248a/2), hâyhây (281a/23), hınçkıra hınçkıra (248a/2), ide ide (335a/12), ikisi üçü (178a/1), nice nice (4a/16, 7a/29, 97a/25), niçe niçe (148b/15, 165a/6, 282b/7, 296a/28),

kendi kendine (35a/19-20, 36b/25, 49b/31, 57b/14, 150b/17, 211b/21, 235b/30, 246b/3, 263a/12-13, 268b/5-9, 292b/16, 304b/7, 341b/29, 345a/12), ola ola (106a/22), sarıca sarıca (275b/9), sır sır (356b/3), tura tura (107b/7), üye üye (77b/12), yana yana (169b/10), yapca yapca (295b/12), yer yer (154b/23) Türkçe kelimelerle oluşturulmuş ikilemeler olmak üzere üç türlü karşımıza çıkmaktadır.

Her ne kadar şerh edilen eser Farsça olsa da Hâkim'in anlatımında Türkçe kelimelerin önemli bir yer tuttuğu rahatlıkla söylenebilir. Şerh sırasında biçmek (88b/30-31), devşürmek (78b/6, 196a/5, 308b/2), egin (284b/6), eğlenmek (87b/9), hınçkırmak (248a/2-3), issi (89b/5), komak (77a/169, 86b/8, 93a/18, 125a/14, 175b/26-29, 176b/31, 281b/9, 286b/15, 293b/7, 316a/15, 348b/22), ötürü (278b/16-17), savulmak (183a/25-26), sıçmak (275b/13-14), sıvarmak (71a/14, 348a/29), silkmek (122b/5-6), taşra (45a/7, 163a/1-2-6, 341b/25), tapurdı (313b/26-27), tolaşmak (78b/10), urmak (40a/5, 133b/1, 134b/20, 140b/16, 155b/21, 186b/7, 187b/3, 283b/18, 341b/25), üzülmek (306b/1), yalman (235a/29-30), yonılmak (57a/15-16, 358b/24) gibi Türkçe kelimelere sıklıkla başvurulmuştur. Hatta kanı (104a/11-12, 161a/25), kanda (62a/19, 133a/29, 153a/31, 168a/7, 179a/16, 190a/13, 195b/9, 283b/18, 300a/21), kankı/kangı (74a/31, 87b/21, 187b/15, 191a/6, 196b/27, 219a/12, 333a/5) gibi bazı arkaik kelimeler de kullanılmıştır.

Anlatım sırasında deyimlere yer verilmesi ise anlatıma ayrı bir renk katmıştır. Eserden tespit edilen deyimlerin bazıları şunlardır: Adam etmek (82a/18-19[2]), ağzına dili sığmamak/içi içine sığmamak (244b/5), ağzının suyu akmak (36a/6), alını açık olmak (154b/22), âteşe yakmak (128b/10-11), bastığı yeri bilmek (120a/23), baş göstermek (217a/18-19, 238a/4, 291a/9), başına dolanmak (275a/14-15, 303b/6-7), baş üzere koymak (94a/27), bî-hûş eylemek (84b/14, 116a/15), birbirine düşmek (366a/24), bir yaşına daha girmek (334b/9-10), cân vermek (125a/6, 150a/10-11, 278b/20), darlığa düşmek (161a/21-22), dehâni bağlamak (304a/14), el çekmek (115a/28, 262b/10), elden gitmek (198b/19-20-25), eli uz (124a/16-17), ensesine dönmek (252b/9-10, 40a/24), eteğinden silkmek (156a/26), eteğini kurtarmak (136a/15-16-20-21), gerdişe gelmek (73b/18-19-20), gözden düşmek (315a/22-23), göz ucuyla bakmak (12b/24-25, 331a/22), hâk eylemek (87a/5), işe yaramak (202b/24-25, 106b/3, 118b/31, 119a/27-30, 121b/29, 172b/23-24), kabağı atmak (154b/3-4), kalem yürütmek (63a/4-5), kendi yağıyla kavrulmak (237b/13), keyfi çatmak/neş'esi çatmak (103a/13-14, 144a/20, 109b/20), kıyameti koparmak (78b/5), nazar itmek: (97a/20-23-26), ömür törpüsü (216b/18-19), pâ-mâl olmak (138b/27), rahat yüzü görmemek (114b/28), rengden renge girmek (171a/30-31, 301a/14, 322a/18), su gibi okumak (111b/29, 133a/6-7, 317b/19), taştan çıkarmak (204a/2), yüz göstermek (275a/3).

Şârih, söz öbeklerinin anlamını açıklarken, bazı sözlere “meşhur tabirler” adı altında yer vermiştir. Açık bir yargıda bulunulmasa da, bahsedilen tabirler atasözü ve deyimsele ifadeler olarak değerlendirilebilir. Eserde geçen bu tür ifadeler “Ez-û çîzî dîdem ki yek-kadem bâlâ şüdem” bir yaşına daha girmek (334b/9-10-11), “Fülân der-Kâf kanâ'at-ı 'ankâ şüdeest” alçak gönüllülük (346b/12-13-14), “fülân e[z]-şâdî be-pîrâhen nemî-günced” içi içine sığmama (362b/3-4), “Fülân şey' ana kahve altı bile olmaz” diğerlerinden üstün olma (123b/28-29-30), “Pîrlikde olan körlükde bile olmaz” yaşlılık dönemindeki âcizlik (93b/31-94a/1), “Sabûhu gabûk olmak” zamanı ve varlığı boşa harcamak (314a/24-25) anlamlarında açıklanmıştır.

Sonuç

Hâkim'in *Şerh-i Dîvân-ı Şevket* adlı eserinin XVIII. yüzyıla ışık tutan pek çok bilgiyi barındırdığı gözlenmiştir. Ayrıca eser, gerek Şârih gerekse Şevket-i Buhârî hakkında kaynaklardan farklı bazı bilgilere ulaşılmamasını sağlamıştır.

XVIII. yüzyıl şairleri arasında yerini alamayan Hâkim'in şiirdeki başarısını da gözler önüne seren *Şerh-i Dîvân-ı Şevket* adlı eser, İran'ın dil ve kültürüne olan hâkimiyetini de göstermiştir. Eseri kaleme alırken başvurduğu kaynaklar onun bilgi birikimine işaret ederken, çoğu zaman gerek Farsça gerekse Arapça olarak uzun açıklamalarda bulunması bu dilleri iyi derecede bildiğini ortaya koymaktadır.

Farsçaya olan merakı ve Şevket-i Buhârî'nin şiirine olan ilgisi eser boyunca hissedilen Şârih'in şiirlerin şerhine başlaması, eserden anlaşıldığı kadarıyla Sultan I. Mahmûd'un emriyle gerçekleşmiştir. Her ne kadar Hâkim'in şerhinin ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmese de Sultan I. Mahmûd'un 1730-1754 yılları arasında tahtta bulunduğu bilindiğinden, eserini bu yıllar arasında kaleme alınmış olduğu tahmin edilebilir.

Şevket-i Buhârî'ye ait 9 kaside, 575 gazel, 132 nazm, 13 rubai, 57 müfred, 9 kıt'a, 67 matla', 1 tarih beytinin şerh edildiği eserin elif-bâ sırasına göre düzenlenmiş olduğu anlaşılmıştır. Ancak buna rağmen gazellerin arasına kıt'a, rubâi gibi nazım şekilleri girmiştir. Şârih, bu durumun Şevket-i Buhârî Dîvânı'ndaki tertibe uyulduğundan kaynaklandığını ileri sürmüştür.

Hâkim'in şerh metodunun ilk ve en önemli basamağını tercüme oluşturmuştur. Bazı yerlerde beyitlerin tercüme edilip bırakılması; kimi yerlerde ise beyitlerin tercümesinin dahi yapılmaması eserin tercüme olmadığını düşündürürken, tamamlanmamış olabileceğini de akla getirmiştir. Yer yer uzun açıklamalar yapılması, tercüme yorumlar katılması gibi durumlar göz önüne alındığında ise eserin klasik bir şerh özelliğinde olduğunu söylemek güçtür. Eser daha çok meraklısına yazılmış gibi görünmektedir. Ayrıca, eserin bu şekilde tercüme-şerh arası bir konumda kalmasının Hâkim'in Şevket-i Buhârî Dîvânı'nın tamamını şerh etme arzusundan kaynaklanmış olduğunu da düşünmekteyiz.

Eseri kaleme alırken birçok kaynaktan faydalandığı anlaşılan Şârih'in bazı kaynakların bizzat müellifi tarafından yazılmış şekline ulaşmaya gayret ettiği anlaşılmıştır. Araştırmacı kişiliğini ortaya koyan bu özelliklerinin yanı sıra şiire ve şaire karşı sorgulayıcı bir tavır içinde olan Şârih'in, Şevket-i Buhârî'ye yaptığı eleştiriler şerhte eleştirinin varlığını hissettirmiştir.

Eserde edât-ı intihâ, edât-ı nefy, edât-ı ta'accüb ü teksîr, mef'ûl, muhaffef, muzâf, münâdâ, nehy-i hâzır, sıla, vasf-ı terkîbî, yâ-yı hitâb, yâ-yı vahdet, zamîr gibi pek çok dil bilgisi teriminin; îhâm, irsâl-i mesel, istiâre-i mekniyye, istifhâm-ı inkârî, kinâye, leff ü neşr, mübalâğa, telmih, tenasüp, teşbîh ve tezat gibi edebî sanatların açıklaması yapılmıştır.

Türkiye Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini ve bazı arkaik kelimeleri içerdiği görülen *Şerh-i Dîvân-ı Şevket*, Hâkim'in Arapça ve Farsçaya olan hâkimiyetini göstermekle birlikte, XVIII. yüzyılın önde gelen şairleri arasında yer almayan Hâkim'in, iyi bir şair olduğunu kanıtlaması bakımından belge niteliğindedir.

Kaynaklar

Afîfî, Rahîm (1376/1998), *Ferhengnâme-i Şi'ri*, (III Cilt), Tahran: İntişârât-ı Surûş.

- Arslan, M. (2003). *Mehmed Cemâleddin, Osmanlı Tarih ve Müverrihleri-Âyîne-i Zurefâ-*. İstanbul: Kitabevi.
- Başçetin, M. Y. (2014). *Şerh-i Kasâ'id-i Mevlânâ Şevket ve Sistematik Şerh Sözlüğü*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara.
- Bursalı Mehmed Tâhir. (h. 1333). *Osmanlı Mü'ellifleri II*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Canpolat Taşçı, H. (2014). Türkçe edebî şerhlerde amaç ve yöntemler. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin hâlleri: Osmanlı'da te'lif, tercüme ve şerh*, 73-97, İstanbul: Klasik.
- Ceylan, Ö. (2000). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Çakırcı, M. (2006). *Hâkim Mehmet Efendi Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Sivas.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve Adâb-ı Zurafâ'sı İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Erdoğan, İ. (2003). Seyyid Hâkîm Muhammed'in kâmil tabiat (Et-tibâu't-tâmm) ile ilgili bir risalesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 251-265.
- Erdoğan, M. (2007). *Hâkim Mehmed Efendi'nin manzum hilyesi*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/1, 317-358.
- Erdoğan, M. (2009). Türünün farklı bir örneği: Hâkim Mehmed Efendi'nin müstezâd Nazım şekliyle yazdığı mi'râciyesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 75-117.
- Güngör, T. (2014). *Vak'anüvis Hâkim Efendi Tarihi (Metin-Tahlil)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- İlgürel, M. (1997). Hâkim Mehmed Efendi. *İslâm Ansiklopedisi*, 15, 189-190. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karga Göllü, B. (2018). *Hâkim'in Şerh-i Divân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Adana.
- Kızılabdullah, Ş. (2004). *Hâkim Seyyid Mehmed Efendi Hayatı, Eserleri ve Manzum Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ'sı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Edebiyatı) Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara.
- Köksal, M. F. (2012). *Eski Türk Edebiyatında Tenkit ve Teori*. İstanbul: Kesit.
- Levend, A. S. (1984). *Türk Edebiyatı Tarihi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mehmet Nâil Tuman. (2001). *Tuhfe-i Nâilî, Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. Ankara: Bizim Büro.
- Mehmed Süreyya. (1971). *Sicill-i Osmânî II*, İstanbul: Greg International Publishers.
- Milani, A. (1960-61). *Şevket-i Buhari ve Onun Üslubunun Türk Edebiyatına Tesiri*. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Milâni, A. (1961). *Şevket-i Buharî Hayatı ve Divan'ından Seçmeler*. İstanbul: Küçükaydın Matbaası.
- Mirzâ Muhammed Tâhir Nasr Âbâdî-i İsfahânî. (1317). *Tezkire-i Nasr Âbâdî*. Tahran.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 28, Sayı 1, 2019, Sayfa 44-58

- Oğraş, R. (Ed.). (2001). *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endüz'u İnceleme Tenkitli Metin-Dizin*. Burdur: Emirdağ Ofset.
- Özaydın, A. (2009). Seyfû'ddevle el-Hamdânî, *İslam Ansiklopedisi*, C.37, 35-36.
- Poyraz, Y. (2008). *Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) Yaşamı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Şafak, T. (1386). *Tashîh-i İntikâdî-i Dîvân-ı Şevket-i Buhârî*, Dânişgâh-ı Tahran, Dânişgede-i Edebiyyât u 'Ulûm-ı İnsânî, Pâyân-nâme-i Doktora, Tahran.
- Şemîsâ, S. (1382). *Dîvân-ı Şevket-i Buhârî*. Tahran.
- Şemsettin Sâmi. (1996). *Kâmûsu'l-A'lâm III*, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şemsettin Sâmi. (1996). *Kâmûsu'l-A'lâm IV*. Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şeyh Muhammed 'Alî Hazîn. (1334). *Tezkire-i Hazîn*. İsfahân: Ez-intişârât-ı kitâb-fürûşî.
- Tulum, M. (2009). *Osmanlı Türkçesine Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yazar, S. (2014). Osmanlı dönemi şiir tercümesinde karşılaşılan biçimsel (nazım biçimi, aruz ve kafiye) zorluklar. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin hâlleri: Osmanlı'da te'lif, tercüme ve şerh*, 248-293. İstanbul: Klasik.
- <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/19?q=%C5%9Eevket>. Erişim Tarihi ve Saati: 04.04.2018/12:47.